

OLVASÓK ÉS KÖNYVTÁROK KATALÓGUSHASZNÁLATI SZOKÁSAIRÓL

Adatok és módszerek a könyvtári döntéselőkészítés tapasztalati megalapozásához

CSÚRY István

Előzmények

Nem én mondom, Melvil DEWEY mondja: „A cédulakatalógus a legrosszabb hely a változtatásokra, mert az új műveknek különböző helyekre való szabálytalan szétszórását eredményezi, szétrombolja a következetességet és összhangot, és kedvezőtlen tükörképet ad azok alkalmasságáról, akik a munkát végezték... Az a könyvtáros, aki eléggé becsben tartja katalógusát, nem fog hozzájárulni a szabályok folytonos változtatásához, még akkor sem, ha aggályosan törekszik az ALA bizottságokkal, könyvtárosképző intézetekkel és a nyomtatott cédulaszolgáltatás gyakorlatával fenntartandó összhang ápolására... Egyetlen változtatást sem szabad annak nyilvánvaló bizonyossága nélkül végrehajtani, hogy a változás nemcsak hogy javít, de elég nagy mértékű javítást ígér ahhoz, hogy indokolja a költséget s az elkerülhetetlen zavart, amely belőle származik... Az amerikai tendencia, hogy állítólagos tökéletesítések után futunk, különösen veszélyes a mi katalógizáló világunkban.”

Az amerikai fogantatású párizsi alapelvek amerikai ellenzői próbálták a nagy könyvtárferfiú emez 1902-ben fogant intelmét bevetni az ALA rules for descriptive cataloging éppen esedékes reformja elleni tiltakozásul 1964-ben. (Library Journal, 89.vol. 2296.p.) De ki lehet próféta saját hazájában? Mint 1902-től (sőt CUTTER 1876-os „First principles”-étől) 1964-ig, a katalógizálás útja Amerikában mindmáig (s ki tudja, még meddig) a cíMLEÍRÁSI szabályok permanens revíziójának és reformjának csatamezőin vezet keresztül. Mint A könyvtári cíMLEÍRÁS és a testületi szerző c. dolgozatában DOMANOVSKY Ákos kifejti, ez nem kis részben annak következménye, hogy az amerikai katalógizálási szabályok JEWETT 1852-es szabályzata óta az új meg új rendezés igényével, mégis megoldatlanul hurcolják magukkal a testületi szerző konstrukciójából szükségszerűen eredő problémákat. Bonyolítja a helyzetet, hogy az eredetileg az USA (közelebbről a Library of Congress) által kezdeményezett és kierőszakolt nemzetközi szabványok némi fáziskéséssel bumerángxként repülnek vissza az időközben már a revízió revízióját revideáló ALA és LC szervekhez, s további tényezői lesznek a folytonos változtatás nyomán elmélyülő katalógizálási válságnak.

Nem én panaszkodom, hanem az amerikai Doralyn J. HICKEY az ISBD okozta „sokk” és „riadalom”, az IFLA, FID, UNESCO „csaknem teljesen totalitárius eljárás-módja” miatt, s ő követeli, hogy a szabványok elfogadása a jövőben ne zárulhasson le a senkinek sem felelős szakértői testületek állásfoglalásával, hanem demokratikus és hiva-

talos úton történjék. (Library Trends, 25.vol. 1977. 576, 578, 581.p.) A brit columbiai Ronald HAGLER a könyvtári intézmények és rendszerek vezetőit, továbbá a katalogizálás gyakorló szakembereit nevezi meg, mint akiknek tudta és egyetértése nélkül a szabványosítás érdemi eredményt nem hozhat. (Library Trends, 25.vol. 1977. 614.p.). Mindketten hiányolják az új megoldásoknak az összes vonatkozások tudományos tanulmányozásával történő megalapozását.

Egy ideig úgy tűnt, hogy az ISBD adaptálására törekedve mi is a nemzetközi szervek nyomdokába lépünk, legalábbis ami a tudományos előmunkálatok mellőzését, a szabványosítási eljárás abszolutizmusát s a gyakorlati végrehajtásért felelős vezetők és katalogizálók meg nem kérdezését illeti. Mert hiszen DOMANOVSKYNAK a Párizsi alapelveket kritikailag, a kooperációs készség kinyilvánítása mellett egyéni fenntartásait hangsúlyozva ismertető beszámolója (Bp. 1952.) óta sem a témakör tudományos tanulmányozására, megvitatására, sem a felelős tényezők (nagyobb könyvtárak és hálózatok vezetői) állásfoglalásának kikérésére nem került sor. (Zárójelben: Az MSZ 3424 tervezetének 1977. évi megbeszéléssorozata még formálisan sem tekinthető vitának, vagy hozzájárulás kikérésének. Már a tervezethez csatolt körlevél nyíltan leszögezte, hogy annak lényeges tartalma nem módosítható, következésképp a megtárgyaláson csak a részleteket – így a példák helyességét, a szöveg pontosságát stb. – érintő hozzászólásoknak adhattak helyt. Hogy miért? Most fogódzkodjék meg, aki az USA, NSZK, stb. szaksajtójában találkozott az új szabvány bevezetését, a belőle adódó nehézségek leküzdését akár ha pozitív értelemben tárgyaló írásokkal: Nos, mert az ISBD „alapelvei beváltak” és mert „nincs mód arra, hogy eltérjünk a nemzetközi szabályzattól”). Ugyanaz a tabu jönne hát működésbe nálunk is, amellyel az amerikai expertek szokták leinteni a szakma okvetetlenkedőit? („A számítógép ezt és ezt követeli! A cédulaellátás rugalmas folytonossága ezt és ezt követeli!” stb.).

Ilyen előzmények ellenére ma kezdem remélni, hogy nem így van, vagy legalábbis nem így lesz. Optimista feltevésem FÜGEDI Péternének a Könyvtárosban megjelent kitűnő írásából indul ki. (A címléírás új szabályozása 28.évf. 1978. 190–195.p.) Igaz, hogy az írás a tervezett ISBD adaptáció első darabját, a könyvekre vonatkozót már mint lezártat és hatályost említi. De a szabványosítás abszolutista módszerével való szakítás jeleként értékelem a cikk nyílt tárgyalásmódját, azt, hogy a meggyőzés és a tájékoztatás igényével viszi a témát a legszélesebb szakmai nyilvánosság elé, éspedig olyan fórumon, amely jó vitahagyományával, a jövőtervezésben betöltött pozitív szerepével előmozdítja, hogy létrejöjjön és szintézishez vezessen a vonatkozó ismeretek koncentrációja, s az ellentétes nézetek összecsapása. Hadd hangsúlyozzam: nincs még késő. A kódreformokkal és a nemzetközi szabványreceptiókkal kapcsolatos amerikai nagy pör tanulságai alapján merem jósolni: a vihar akkor kerekedik, s a mélyreható ismeretek is akkor állnak majd csatasorba, amikor az új szabvány már kint van. Az intézményi kollektívák, vezetők ugyanis ekkor szembesülnek a végrehajtás szükségével, kezdik kutatni annak lehetőségeit, kritikailag összevetni a régit az újjal, új megoldásokat kezdeményezni, köztük a revideált szabvány revízióját. Feltevésem mögött tehát a nemzetközi könyvtári közélet és publicisztika masszív tényei sorakoznak, amelyeket egy jelenleg kéziratban levő dolgozatomban igyekeztem áttekinteni. Az áttekintés – mért titkolnám – történetiségében és ellentmon-

dásosságában követi nyomon az új szabványok geneziséét és fogadtatását. Innen adódott, hogy az értékelés lényeges pontokon ellentétes azzal, amely FÜGEDI Péternének egy másik (különben nagy információs értékű) beszámolójából kirajzolódik. (Könyvtári Figyelő, 24.évf. 1978. 117–125.p.) Ezt olvasva ugyanis a katalogizálás nemzetközi szabványosításának útja az 1935-ös IFLA konferenciától Párizson át a hazai fogadtatásig csupa diadalútnak és egymás-nyakáborulásnak tűnik – az én dolgozatom viszont ugyanezen flottaparádé dühös hinterlandját fényszórózza.

Itt tehát csak FÜGEDI Péterné Könyvtáros-beli írásához kapcsolódom, amelyet vitaindítóként értékelek, s amelynek külön kiemelem azt az érdekét, hogy in n u c e már az itt jelentkező problémák tudományos tanulmányozásához is hozzájárul egy alkalmas empirikus módszer felvillantásával. Néhány példát hoz fel arra, hogyan szórja szét a központi katalógusban a címanyagot a cíMLEÍRÓI következetlenség, illetve a mindeddig használt szabvány által homályban hagyott pontokon az alternatívák jogosultsága. Valóban, a központi katalógus az irodalmi címadatoknak az a hatalmas gyűjtőmedencéje, amelynek elemzésével a leggazdagabb tapasztalati anyagon lehet tanulmányozni nemcsak a cíMLEÍRÁS termékét – az irodalom rendszerezését, regisztrálását és visszakereshetővé tételét szolgáló rekordokat, azok típusait, problémáit, – hanem az azt létrehozó munkát, a jó és problematikus megoldásokat befolyásoló intézményi, személyi tényezőket, mégpedig a részrendszerek, intézményegyedek cíMLEÍRÁSI sajátosságait szemléltető mintákon. Ha azt akarjuk, hogy a bibliográfiai leírás, cíMLEÍRÁS elvi és formai szabályozása ne voluntarista módon, spekulatív elképzelésekből származtatva jöjjön létre, hanem a történetileg, társadalmilag formálódó anyagból, a valóságból kifejtve, a szerző által érintett metodikai ötletet ki kell fejleszteni és egy átfogó, rendszeres kutatás módszerének alapjává tenni.

Más kérdés, hogy a felhozott példák in c o n c r e t o kettős értelemben is e l l e n e fordulnak a szerző tézisének, amely szerint a bibliográfiai leírás új szabályozását már a negyedszázada keletkezett MSZ 3424-es szabvány fogyatékoságai is indokolják. Hiszen e különösebben jónak kiadásakor sem tartott régi szabvány (amely annak idején egy tökéletesebb cíMLEÍRÁSI szabályzatot szorított ki a gyakorlatból) nem egyéb, mint az 1949-es ALA cataloging rules némileg javított, rövidített magyar változata, mint ahogy az ISBD család is úgy fogható fel, mint a Library of Congress földjén szárba szökkenő MARC formátum átültetése a cíMLEÍRÁS nemzetközi szabványosításának talajára. És ha kiegészül a cíMLEÍRÁSI szabvánnyal, az sem lesz egyéb a Párizsi alapelvek valamilyen revideált változatánál – vagyis lényegileg a Library of Congress LUBETZKYJÉNEK éppen a testületi szerzőt illetően az amerikai stílust tovább hurcoló Draft code-jánál. A r é g i elmarasztalása tehát több lényeges vonatkozásban az ú j a t is éri.

A másik sajátosságuk e példáknak, hogy legalább oly mértékben illusztrálják a szabályokban rejlő buktatókat, mint a cíMLEÍRÁSI könyvtáros egyéni következetlenségét, botlásait, s a könyvkiadás címadási szokásainak minden szabályozást megcsúfoló szeszélyes változásait. Arra figyelmeztetnek tehát, hogy túl sokat semmiféle szabálymódosítástól nem várhatunk, hisz a két utóbbi hibaforrás minden szabályozást túléli.

Nem véletlenül alkalmazza tehát a központi katalógushoz beküldött cíMLEÍRÁSI bejelentések elemzésének és tipizálásának módszerét éppen LUBETZKY Draft code-ja (a későbbi)

Párizsi alapelvek) bevezetése ellen irányuló és a címfelvételi eljárás nagyobb mérvű módosításának jogosultságát elvileg vitató cikkében Johannes L. DEWTON, a Library of Congress központi katalógus osztályának vezetőhelyettese. (Library Journal, 86.vol. 1961. 1719–1729.p.) DEWTON 19 műről 60 különböző rendsző alatt készült címbejelentést emelt ki az LC központi katalógusából, s a variánsokat, ill. az eltérések okait a következőképpen tipizálta:

- Iráshibák.
- Nyelvismeret fogyatékoságai.
- Katalogizálási szabályok meg nem értése, illetve elégtelen ismerete.
- Szándékos és következetes eltérés a katalogizálási szabálytól (pl. testületi szerző helyvel vagy anélkül).
- Szándékos eltérés a szabványos transliterációtól.
- Testületi rendsző tagozása.
- A közönség sajátosságaival indokolt helyi szokások.
- A szabályozás hézagai.

DEWTON tehát úgy találja, hogy az eltérések többsége nem függ össze a szabályzat-
tal, ami pedig összefügg, a variációs lehetőségeket nyitva hagyó szabályozásból ered.
Ezért a meglévő szabályzat finomításában látja kiküszöbölésük helyes és szükséges módját.

Mint érdekességet említem, hogy a Library of Congress embereként mit vet szemére
DEWTON a másik (ekkor már ugyan professzor) Library of Congress embernek,
LUBETZKYNEK. A következőket:

- Erőszakolja a szerzői rendszőt. (Pl. a Festschrift-eket szerkesztőjük, a portréfotó-
kat a fényképezett neve alatt véteti fel.)
- Irányelvszerű általános szabályokat alkot, amelyek nagy mozgásteret adnak
a variánsképződésnek. (Az LC ezt kísérletekkel igazolta. Erre példákat is hoz.)
- Figyelmen kívül hagyja a létező katalógusokat, amidőn az eddigiektől eltérő
elvek szerint választja meg a megtalálási pontok egyes gyakori típusait.
- Nagy könyvtárak nyomtatott katalógusai eddig az egységes cíMLEÍRÁST segítő
eszközül szolgáltak. Az egységes, de az eddigitől eltérő szabályozás
következtében az egységnek ez az objektív támasza megszűnik.
- Gyakorlott katalogizálók elégtelen száma miatt nincs fedezet az átállással járó
nagy munkatöbbletre.

Első pillantásra hasznos módszernek tűnik az is, amelyet a British Library biblio-
gráfiai szabványhivatalának főnöke, Michael GORMAN alkalmaz, midőn az IFLA számára
összehasonlító tanulmányt készít néhány ország cíMLEÍRÓ gyakorlatáról. (Ismerteti FÜGEDI
Péterné, Könyvtári Figyelő i.h.) De mert a modern katalogizálási szabályzatok többsége
két mintának – a porosz instrukcióknak, s főleg az ALA rules-nak – többé-kevésbé
eklektikus átvételén alapszik, a szabályoktól való individuális eltérések pedig nagyjából
DEWTON tipológiája szerint szóródnak, az összehasonlítás aligha hozhat új információt
a két alapmodellhez képest. De tudományosan megalapozott új ismeretet magának a két
klasszikus szabályzatnak az összevetése sem ígér, hisz ezek maguk sem alapulnak tudomá-

nyos előmunkálatokon. Hasonló módszerrel, az egyes országok katalogizálási szabályainak összehasonlításával közelíti meg Eva VERONA a területi szerzőség problémádsungelét. De – mint Doralyn J. HICKEY kritikailag rámutat – eltéved ebben a dzsungelben, „reménytelenül eltemetkeznek” az áttekintett katalogizáló kódok elemzései alatt, az elemzésektől pedig nem vezetnek logikai szálak a szerző javaslataihoz. (Library Quarterly, 47.vol. 1977. 183 p.) Visszatérő sémája ez az IFLA referátumokban alkalmazott módszernek: Foglald összehasonlító táblázatba, hogy az épp szőnyegen levő témában az egyes országok milyen eljárást, szabályokat követnek, milyen kategóriákat vesznek alapul stb. – aztán hozd meg a döntést a megismerést, problémamegoldást többnyire elő nem mozdító, de a nemzetközi lojalitást reprezentáló adattömegetől függetlenül! A felmérések ugyanis a könyvtárügyet egy olyan állapotban találják, amelyet a spontán kialakult eljárások spontán átvétele s a tudománynak a munkaszervezésbe és a technológiába való be nem hatolása jellemez, s ehhez képest sokszor valóban nem nehéz akár a szerényebb vagy látszólagos értékű újítást is progresszív lépésnek feltüntetni.

Talán nem keltettem azt a látszatot, mintha általában az empirikus tanulmányozás, vagy akár általában a könyvtári eljárások nemzetközi áttekintése ellen szólnék. Csupán bizonyos típusú felméréseket bírálok (pl. az olyanokat, amelyek egyetlen, ismerethibridet nem ígérő, banális adattípust tálnak látványosan, mert kiterjeszkedve az előfordulási helyek imponáló tömegére), továbbá azt az eljárást, amikor egyetlen adatsorból deriválunk egy komplex összefüggésrendszerbe kapcsolódó döntést. Világosan kellene látunk, hogy: 1. vagy tudományos alapra helyezkedünk, de akkor egy adatsort a komplex kutatás önmagában keveset mondó elemének kell tekintenünk (pl. egy katalogizálási szabály előfordulásának áttekintését olvasásszociológiai, kiadványtipológiai adatsorokkal kell egybevetnünk), vagy 2. a „józan észre”, a tárgy közvetlen szakértői mérlegelésére hagyatkozunk, de ekkor az ennek megfelelő síkon kell maradnunk (pl. az alapszerkezetet nem érintve tökéletesítenünk a címléírasi szabványt), mert nincs szilárd alapunk minőségi ugrásokra.

Ugy tűnik, mintha ezzel belemennék az ISBD vitatásába. Ezt azonban a téma tudományos feldolgozatlansága miatt jó lelkiismerettel nem tehetem. Ha kimondom, amit gondolok (hogy az ISBD fölöslegesen, sőt a katalógushasználót megzavarta s a szerzőnév címfejbeli kiíratásával munkatöbbletet okozva forgatja fel az adatelemek sorrendjét, hogy a katalóguslapot nem a megrendelő által szuverénül alakítható output terméknek fogja fel, hanem a bevittelt szolgáló adatlapnak, hogy az adatelemek írásjelekkel történő elválasztása nem új, csupán felcserélése a már meglevő eljárásnak, hogy az UBC csak bizonyos funkciójú rekordok egységesítését kívánja meg, s nem a falusi könyvtárakig hatolót stb.) – ha tehát mindezt kimondtam, én is csak mint expert nyilatkoztam, s nem több alappal, mint akik mindezt ellenkező előjellel ítélik meg. Margaret MAXWELL írja, hogy az ISBD-t már alkalmazó AACR rövidesen várható revíziója is „csak egy állomás a cél felé vezető úton”. (Libri, 27.vol. 1977. 259 p.) És mert a tökéletesített katalógus és információcsere mint cél, felveti a minőségi ugrás problémáját, érdemes annak szilárd alapját átfogó és komplex kutatásokkal nemzetközileg előmozdítani.

A koncentrált előnyomuláshoz szükséges módszerek kifejtésére vagy áttekintésére itt nincs szükség. Csak annak jelzésül, hogy nem a tudományalapító pózában tetszelgek, említem, hogy leginkább már alkalmazott, sőt egy sor pozitív kutatási eredmény létrehozásában bevált módszerekre gondolok. Az a szociológiai kutatási ág, amely témánkhoz legközvetlenebbül kapcsolódik, a bibliográfiai heurisztika, a Szovjetunióban már másfél évtizede figyelemre méltó eredményeket értelt. (Vö. BERKOV, P. N.: Bibliograficeszkaja evrisztika. Moszkva, 1960.) A keresési szokásokra, az irodalomkutatás és megtalálás esélyeire stb. vonatkozó kutatásoknak a katalógusra, annak „hozzáférési pontjaira” irányítása olyan eredményeket ígér, amelyek segítségével meg lehet törni a döntéslőkészítésben és döntésben a vélekedések egyeduralmát. Hasonlóan sokat várhatunk a katalógus- és bibliográfiatörténeti kutatásoktól, amelyek előmozdítása terén hazánkban különösen az ELTE Könyvtártudományi Tanszék fáradozott eredménnyel. Ösztönözni kell azonban azt a szemléletet, amely nem tekinti zárt világnak a történeti múltat, hanem a jelenben ható folyamatok előzményének, s a katalógustörténet adatait ma hasznosítható magyarázatokért és tanulságokért egyaránt megfaggatja.

Nincs okom tehát restelkedni, ha a bibliográfiai heurisztika ismeretállományához az irodalomkeresési szokások egy kérdőíves felmérésének adataival hozzájárulva, szem előtt tartom a katalógussal kapcsolatos legidőszerűbb elméleti és gyakorlati törekvéseket. Ismétlem, nem az ISBD, a Párizsi alapelvek, vagy az új MSZ 3424/1 tételes szabályaira gondolok, vagy e szabályok összességére. És természetesen arra sem vállalkozom, hogy akár csak vázlatosan is összképet adjak az Egyetemes Bibliográfiai Számbavételnek (UBC), vagy a jelen vonatkozásban hatékony más rendszereknek a rekordok és a katalógusszerkezet alakítását érintő erővonalairól. Csupán kiragadok néhányat az amerikai könyvtárosi közgondolkodásnak azok közül az ideológiai fogantatású mozzanatai közül, amelyek a legközvetlenebbül érintik a rekordok szerkezetével, a katalógusok és bibliográfiák felépítésével s a megtalálási pontokkal kapcsolatos problémamegoldásokat, s amelyeket éppen ezért az LC-ALA-IFLA szabványtörekvések „elméleti” tényezőinek kell tekintenünk. Bár keletkezésük földjén is viták kereszttüzében állanak, hatásuk már felismerhető az új szabálműveken, s az ilyen előnyomulásukkal arányban növekszik esélyük a teljes áttörésre. Kérdőívemet tehát polémikus céllal terveztem meg, vagy – ha az objektív formula jobban tetszik – az organikus katalóguskorszerűsítés egy olyan hipotézisének alapul vételével, amely a legközelebb esik a DOMANOVSKY Ákos hivatkozott két dolgozatában képviselt felfogáshoz, és legtávolabb a tételektől, amelyekkel szemben megpróbálom itt a kérdőívre adott válaszokat felvonultatni.

A tételek, amelyeket – összefüggésüket nyomon követő hivatkozott kéziratom mielőbbi megjelenésében bízva – itt kifejtés nélkül említek, a következők:

– Az alkotó egyén tisztelete és számontartása – amelynek vetülete a bibliográfiákban és a katalógusokban a szerzői rendszó – társadalomtörténeti, kultúrtörténeti tényezőktől függően változik, s korunkban, amely az irodalmi kultúra alkonyának ideje, az egyéni szerző tekintélye és objektív jelentősége hanyatlak. Ennek megfelelően a szerzőnév mint dokumentumokhoz vezető megtalálási pont, elveszti szerepét. (Vö. MALINCONICO,

S. Michael: Technology and standards for bibliographic control. = Library Quarterly, 47.vol. 1977. 314 p.)

– Az előbbi ok, továbbá az azonos nevű szerzők tömeges előfordulása értelmét veszi az egységes névalak megállapításának, s az éppen előforduló variáns leírását indokolja. (Vö. HICKEY, Doralyn: Theory of bibliographic control in libraries. = L. O. 47.vol. 1977. 259 p.)

– Az amerikai közéletben, tudományos és műszaki kutatásban, gazdasági életben stb. a cselekvés, alkotás egyéni jellegével szemben előtérbe nyomulnak a testületi formák. E felismerés megerősíti az ötvenes években már megingott testületi szerző konstrukcióját. (Vö. HICKEY: i.m. 260, 261 p.)

– A könyvtárügy on line forradalma korában a rekordokat s azok megtalálási pontjait a számítógép százaléka szerint kell alakítani. Minthogy pedig a gépi tárolás és keresés szempontjából minden adatelem lehet megtalálási pont, idejei múlta minden címleírási törekvés, amely szerves irodalmi egységek létrehozását tartja szem előtt a katalógusban vagy a bibliográfiában. (Vö. MALINCONICO. i.m. 324 p.)

– Következésképp idejét múlta a fő- és mellékebeosztások konstrukciója is. (Vö. HICKEY: i.m. 260, 261 p.)

– Valamennyi előző tételből következik, hogy a bibliográfiai leírást nem a kiadások és variánsok egész családját átfogó m ű v e k r e , hanem konkrét egyedi dokumentumokra kell vonatkoztatni. A nagyipari tömegtermelés korában a könyvről ugyanolyan lényegű egyedi termékleírás készítendő, mint bármely más gyártmányról.

Ellent kell itt állnom a kísértésnek, hogy e tételek érdemébe hatoljak. Azok szélesebb társadalomelméleti összefüggéseivel a már említett dolgozatomban foglalkozom. Csábító a szakmai felületesség tettenérése is, amikor pl. a katalogizálás expertje nem veszi észre, hogy a testületi rendszó igen gyakran tárgyszó lényegű, s a legritkábban utal kollektív szerzősége, vagy amikor elfelejti, hogy a gép e s z k ö z , amelynek úgy kell működnie, hogy a társadalmi szükségletnek megfelelő termék – rekord- és katalógus-szerkezet – jöjjön létre, s nem a terméket kell a gép természete szerint alakítani. „Felhívás a tébolyra!” – ezzel a címkével látja el az itt vázolt gondolatmenetet amerikai bírálója, MALINCONICO. (Bár az éppen divatos szakmai-ideológiai előítéletektől maga sem képes teljesen függetlenedni.) Itt azonban egyetlen szempontból tehetem próbára a tételek teherbírását: mennyiben egyeztethetők össze a katalógushasználat valóságával – s ezt is csak a jelenségcsoport összetettségéhez képest nehézkes kérdőíves módszer korlátai között.

Mert amennyire perdöntő lehet egy kérdőíves felmérés olyan egyszerű kérdéseket illetően, hogy az olvasók milyen szempont szerint keresnek leggyakrabban – pl. mint tapasztalatom alapján feltételeztem, szerzők, ill. szerzős művek után érdeklődve, vagy egy témára összpontosulva, esetleg a cím, vagy a kiadó fogódzóját megragadva, – éppoly nehéz már a célba találó kérdések feladása is, ha egy összetett jelenség megosztását próbálom ily módon felderíteni. A válaszok értékelésénél pedig abban a mértékben van helye az óvatos fenntartásnak, amekkora mozgásteret adott a kérdőívszerkesztő a válaszadó egyéni mérlegelésének. A katalógus használójáról azonban nemcsak azt akartam megtudni, mit tesz egy eleve meghatározott szituációban, ahol mind a keresési feladat, mind a megtalálási

lálási fogódzók kívülről adottak számára, hanem azt is, hogy önmagából, felkészültségéből és érdeklődéséből kiindulva, milyen megtalálási fogódzókat részesít, vagy részesítene előnyben. Részben ezért szerkesztettem „kétesélyes” kérdőívet, amelyen a felsorolt keresési típusok mellett a „most” rovatban kellett megjelölni az éppen esedékest, s az „általában” rovatban a gyakorit és jellemzőt. Részben pedig azért iktattam be ezt a második, a valót a „legyen” irányában oldó rovatot, hogy megpróbáljam vele lekötni a kitöltő adatkorrigáló reflexét. A művelt adatszolgáltató ugyanis, éppen mert a legjellemzőbb eset megadásával igyekszik a felmérésbe „besegíteni”, akarva-akaratlan torzítja az esetinek és véletlenszerűnek természetes arányú jelentkezését és összegezését. Hogy e reflex mily erőteljes, mutatja, hogy bár e második rovat megadta az általánosított önjellemzés lehetőségét, és bár a rövid kitöltési útmutatás szerint a „most” rovatban csak egyetlen keresésmódot volt szabad jelölni, az éppen következőt, a kitöltők csaknem fele e rovatban mégis több kockát ellátott „pipájával” vagy keresztjével. Voltak, akikkel csak hosszabb vita után lehetett beláttatni annak értelmét, hogy a kérdőívre eseti és ne általánosított információt jegyezzen fel. Így adódott, hogy az „általában” rovat szempontjából valamenynyire kérdőívet – 1 526 db-ot – értékelni lehetett, a megkérdezés pillanatbáan esedékes kereséstípus csak 835 kérdőíven (54,7 %) volt egyértelműen megállapítható.

Arra törekedtem, hogy a vizsgálandó minta mind mennyiség, mind összetétel szempontjából kielégítő legyen. 19 könyvtárhoz, forgalmuk nagyságához igazodó arányban 2 400 kérdőívet küldtem szét; 2 200 olvasóit és 200 (azonos kérdéseket, de eltérő kitöltési útmutatót tartalmazó) könyvtárosit. Mivel 4 könyvtártól egyáltalán nem érkezett vissza kitöltött kérdőív, a megkapott 1 526 db jó kitöltési aránynak minősül. Az alábbi könyvtárak vezetőinek, munkatársainak, olvasóinak nyugtázom köszönettel a feltüntetett mennyiségű kérdőív szíves kitöltését:

Agrártudományi Egyetem Könyvtára, Debrecen	52 db
Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára	74 db
Erdészeti és Faipari Egyetem Könyvtára, Sopron	86 db
Gorkij Könyvtár, Budapest	51 db
József Attila Tudományegyetem Könyvtára, Szeged	252 db
Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, Debrecen	183 db
KMK Szakkönyvtára, Budapest	55 db
Marx Károly Közgazdasági Egyetem Könyvtára, Bp.	111 db
MTA Atommagkutató Intézet Könyvtára, Debrecen	13 db
Megyei Könyvtár, Szombathely	74 db
Országgyűlési Könyvtár, Budapest	88 db
Orvostudományi Egyetem Kenézi Könyvtára, Debrecen	28 db
Pécsi Egyetemi Könyvtár	110 db
Városi Könyvtár, Debrecen	273 db
Vegyipari Műszaki Egyetem Könyvtára, Veszprém	16 db

Összesen: 1 526 db

Első pillantásra elégtelennek tűnik a közművelődési könyvtárak képviselete. (A kérdőívek 26,66 %-a – szemben a tudományegyetemi könyvtárak 35,71, a szakegyetemi könyvtárak 24 és a szakkönyvtárak 13,56 %-ával.) Ha azonban megfontoljuk, hogy a szép számban megkérdezett egyetemi hallgatóság nemcsak tanulmányi, hanem művelődési olvasmányait is intézménye könyvtárából kölcsönzi, továbbá, hogy itt a katalógusok használóihoz, tehát a könyvtárlátogatóknak a keresés technikájában már bizonyos jártasság-

gal bíró rétegéhez kellett fordulni, az a d o t t feladat szempontjából ezt az arányt többé-kevésbé kielégítőnek fogjuk találni. Feltűnik továbbá, hogy a mintában egyetlen intézeti könyvtár szerepel, üzemi műszaki könyvtár pedig egy sem. Ennek oka, hogy a természet-tudományos és a műszaki kutatók információellátásában a hagyományos könyvnek, s az azt feltáró katalógusoknak és bibliográfiáknak szerepe viszonylag csekély, ám annál fontosabbak – már-már kizárólagos jelentőségűek – a folyóiratcikkek s az ún. nem hagyományos dokumentumok, amelyek termelődésével folyamatosan kell lépést tartani, s amelyek megtalálási eszközei a többnyire tárgyi betűrendes szerkezetű indexek és referálólapok. Az irodalomnak, s a rá vonatkozó feltárásmódnak és kutatási szokásoknak ezt a típusát itt figyelmen kívül hagytam. Nem mulaszthatom azonban el a Science Citation Index c. nagyszabású információs orgánus említését, amelynek elterjedtsége arra utal, hogy az egyéni szerzőneveknek ebben a szférában is óriási heurisztikus értékük van. Az egymást idéző szerzők információs láncot alkotnak, s elég egyetlen szerző nevének ismerete, hogy annak alapján az index elvezessen egy témával kapcsolatos valamennyi friss publikációhoz.

Eredetileg 10 %-ra terveztem a könyvtárosi kérdőívek arányát. Nem egészen 8 % érkezett vissza kitöltve. Mivel azonban a könyvtárosok hivatásszerűen és munkaidejük nagy részében használnak katalógust, válaszaikat e számarányhoz képest nagyobb súllyal kell figyelembe venni. És bár a katalógusnak egyaránt kell szolgálnia az irodalmat kereső olvasót és a könyvtári szolgálatot, természetes és jogosult az olvasói funkció előtérbe helyezése.

A beérkezett kérdőíveket könyvtáranként, ezen belül olvasói és könyvtárosi bontásban összesítettem. A tipikus különbségekre ez írás értékelő részében igyekszem rámutatni, de táblázatszerűen csak a 15 adatsor összesítését mutatom be.

Ha eddig a kérdőíves módszer néhány fogyatékoságát szemügyre véve próbáltam az adott feladatot megközelíteni, most annak első számú előnye, egy jelenség összetevőinek s azok arányának szemléletes bemutatására való alkalmassága, ha titkolnám is, szembetűnik. Különösen áll ez a „most” rovat értékeire, amelyek határozottan és karakterisztikusan differenciálják az egyes keresésmódok gyakoriságát. Az „általában” rovat értékei, mint várni lehetett, közelítenek az átlag felé, kevésbé differenciáltak. De mert a „most” rovattal egyetlen ponton sem mondanak ellent, sőt annak belső arányaival következetesen összhangban maradnak, egyrészt megerősítik e belső arányok statisztikai valószínűségét, másrészt arra utalnak, hogy az olvasók és a könyvtárosok reflektáltan is a keresésnek ugyanazon típusait részesítik előnyben, mint amelyek gyakorisága mellett a „véletlenszerű” esetek statisztikai összesítése tanúskodik.

Az adatsorok első és legfőbb mondanivalója, hogy az egyéni szerzőnév mint megtalálási pont jelentősége változatlanul megelőzi az összes többit. Az 1. táblázatban szereplő 1–3. és 6.a) keresésmódok igenlő bejelöléseinek összesítése szerint a kérdőív kitöltése pillanatában a válaszadók 64,33 %-a szerzőnév alapján keresett, s arról vallott, hogy e keresésmód általános gyakorlata során még ennél is nagyobb arányban tér vissza (68,61 %). És hogy ezek az adatok nem a hagyományos módszerben való leragadást tükrözik, hanem a keresés tartós korszerű tendenciáját fejezik ki, nagy valószínűséggel kiolvasható abból, hogy a könyvtárosok igenlő bejelölései mind a pillanatnyi keresést,

mind a keresési szokást illetően meghaladják az olvasókéét. (A könyvtárosok ui. mester-ségük-nél fogva hamarabb találkoznak újszerű keresési problémákkal, s alakítanak ki ezekhez mért módszereket, mint az olvasók.) A keresési típusok gyakoriságát kifejező adatok tehát pontosan az ellenkezőjét bizonyítják az alkotó egyéniség alkonyáról hirdetett ideológiának, legalábbis ami az ebből vont katalógushasználati következtetést, a szerzőnév mint megtalálási pont háttérbe szorulását illeti.

A szerzőnév alatti keresésmód megoszlása a kereső olvasási célja és bibliográfiai tájékozottsága szerint alakuló szűkebb tipikus esetek közt további támpontokat ad a bírált katalóguskorszerűsítési hipotézisek szembesítésére az irodalomkutatási gyakorlat-tal. Abból, hogy a 64–69 %-ot kitevő szerzőnév szerinti kereséstípuson belül csak az ese-teknek az összes igenlő bejelölésekhez viszonyított 15–25%-ában lehet feltételezni a meghatározott kiadásra vonatkozó bibliográfiai adatok ismeretét, s még ritkábban a kiadásra vagy variánsra vonatkozó igény kizárólagosságát, következik a mű leírásának primátusa az egyedi termék leírásával szemben. Pontosabban: az a kíváncsi, hogy a bibliográfiai leírás segítse elő az egyedi kiadások esetlegesen eltérő megtalálási pontjai szerint szétszóródó rekordoknak a mű számára legmegfelelőbb helyen, egyetlen csoport-ban való összehozását. 23,63 %-os („most”) ill. 21,83 %-os („általában”) igenlő bejelölés mutatja, mily gyakran keresünk a művet, akár azért, mert kiadási adatokat nem ismerünk (4,43 % „most”, 7,61 % „általában”), akár pedig mert olvasási célunknak bármely kiadás megfelel (19,20 % „most”, 14,22 % „általában”).

A mű együtt tartásának szüksége természetesen foglalja magában a szerzői névváltozatok egységes formára hozásának követelményét. Ezt közvetlenül is megerősítik a megkérdezett katalógushasználók, amikor igenlő bejelöléseikkel arról vallanak, hogy az esetek 15,08 („most”) illetve 31,29 („általában”) %-ában egyszerűen a szerzőhöz óhajtanak eljutni, vagy azért mert tematikus keresés esetén tudják, hogy egy adott témával ő foglalkozott (7,18 ill. 14,68 %), vagy mert csak a szerző nevét ismerik, a művek címét nem (3,47 ill. 8,76 %). Gyakori olvasói cél egy-egy szerző valamennyi művének elolvasása (4,43 ill. 7,85 %). Mindez erősen csökkenti annak valószínűségét, hogy valaki egy ritkán, esetleg egyetlen kiadáson előforduló névváriánst tekintsen a szerzőhöz, műveihez vezető keresési fogódzónak. Egyrészt tehát a keresésmód gyakorisága, másrészt az a szükséglet, hogy egy szerző műveinek irodalmi egységet alkotó összességét az olvasó egyetlen keresési aktussal, egy megszakítatlan sorban találja meg (és ugyanakkor persze az egyedi variáns is közvetlenül kikereshető legyen), a leghatározottabban megkívánja az ún. fő- és mellék-beosztás klasszikus sémájának fenntartását, s azt, hogy a rekord a szerzőt s műveit össze-hozó főbeosztás szempontjából legyen megszerkesztve. Megkívánja ezt természetesen a bibliográfiai termékeket előállító számítógéptől is – bár az expertek egy része egyhangú-nak fogja találni, hogy az – íme – nem áramvonalasuló emberi szükségletet tolmácsolja a gép számára, nem pedig megfordítva.

A keresések 18,43 %-a irányult szerző nélküli kiadványokra. Gyakori kereséstípus: a legmegfelelőbb megtalálási fogódzó kiválasztására érdemes gondot fordítani – tanúsítják a kérdőívek. S az igenlő bejelölések a legteljesebb határozottsággal szavaznak a testületi rendsző alkalmazása ellen. Az olvasóknak mindössze 1,2 %-a gondolt arra, hogy az anonim műveket valamely testület mint „szerző” alatt is lehet keresni. De talán még

1. MIT, HOGYAN KERESÉK A KATALÓGUSBAN?

(A táblázat 1. oszlopában feltüntetett kereséstípusok igenlő bejelöléseinek összesítése a kérdőívekről)

Könyvtárosok (121 kérdőív)				Összes válaszadók (1526)			
Most		Általában		Most		Általában	
Igenlő bejelölések				Igenlő bejelölések			
Száma	Megoszlási %	Száma	Megoszlási %	Száma	Megoszlási %	Száma	Megoszlási %
36	41,86	81	19,28	214	25,62	696	15,49
12	13,95	65	15,47	161	19,20	639	14,22
2	2,32	29	6,9	37	4,43	342	7,61
14	16,27	94	22,37	198	23,63	981	21,83
1	1,16	33	7,85	36	4,43	353	7,85
2	2,32	36	8,57	29	3,47	394	8,76
3	3,48	69	16,42	65	7,90	747	16,61
		19	4,52			307	6,83
		50	11,9			655	14,57
6	6,97			78	9,34		
6	6,97	69	16,42	78	9,34	962	21,40
19	22,09			143	17,12		
2	2,32			11	1,31		
21	24,41			154	18,43		
3	3,48	72	17,14	60	7,18	660	14,68
3	3,48	35	8,33	66	7,9	447	9,94
6	6,96	107	25,47	126	15,08	1107	24,62
86		120		835		4493	

Kereséstípus	Olvások (1405 kérdőív)			
	Most		Általában	
	Száma	Megoszlási %	Száma	Megoszlási %
1. Egy szerző és cím szerint ismert mű meghatározott kiadását keresem	178	23,76	615	15,09
2. Egy ismert szerző meghatározott művét keresem, bármelyik kiadásban, a) mert céloznak bármely kiadás megfelelő b) mert kiadási adatokat nem ismerek	149	19,89	574	14,09
	35	4,67	313	7,68
Összesen:	184	24,56	887	21,77
3. Egy szerző műveit általában keresem a) mert valamennyi művét el akarom olvasni b) mert csak a szerző nevét ismerem, de a keresett mű címét nem tudom	35	4,67	320	7,85
	27	3,6	358	8,78
Összesen:	62	8,27	678	16,63
4. A keresett mű címét ismerem, de nem tudom, ki a szerzője a) gyakran előfordul b) ritkán előfordul c) most			288	7,87
			605	14,85
	72	9,61		
Összesen:	72	9,61	893	22,72
5. A keresett műnek nincs megnevezett szerzője, a) ezért a művet címe alatt keresem b) a művet az ismert, vagy feltételezett kiadói testület alatt keresem	124	16,55		
	9	1,2		
Összesen:	133	17,75		
6. Meghatározott témájú művet keresek, a) ebben segítségre van, hogy tudom, kik foglalkoztak a témával (tehát a megfelelő szerzőket keresem) b) nem tudom, kik írtak a témáról	57	7,61	588	14,43
	63	8,41	412	10,11
Összesen:	120	16,02	1000	24,54
Igenlő bejelölések összesen:	749		4073	

2. ÁLTALÁBAN HOL KERESÉK IRODALMAT, HA NINCSENEK BIBLIOGRÁFIAI ADATAIM?

	Olvasók		Könyvtárosok		Összes válaszolók	
	Száma	Megoszlási %	Száma	Megoszlási %	Száma	Megoszlási %
1. Bibliográfiában kutatók	402	20,05	74	37,56	476	21,62
2. Az ETO szakkatalógusban keresők	306	14,96	79	40,1	439	19,94
3. A tárgyi betűrendes katalógusban keresők	536	26,14	44	22,33	580	25,35
4. A tájékoztató könyvtárhoz fordulók	706	35,22			706	32,07
Összesen:	2004		197		2201	

meghökkenőbb, hogy a könyvtárosok közül sem sokkal többen: 2,32 %. Pedig ők mind szaktanulmányaik, mind napi gyakorlatuk alapján épp eleget tudnak e konstrukcióról. (Vagy éppen azért?) A megkérdezettek 17,12 %-a címük alatt próbálja keresni az ilyen kiadványokat. Jóval ritkábban merül fel a cím szerinti keresés szüksége olyan esetben, amikor a kereső egy szerzős műnek csak a címét ismeri (9,34 %). Ez az arány aligha erősíti a törekvést a cím fő kereső elemmé nyilvánítására. Arra azonban figyelmeztet, hogy a cím alatti másodbeosztás hasznos lehet bizonyos műfajok (pl. regények, kézikönyvek) esetében s bizonyos típusú olvasók (pl. az iskolázottság alacsonyabb fokán állók) számára.

Adatsorunk (különösen az itt nem közölt könyvtárak s könyvtártípusok szerinti részletezése) további támpontokat kínál bibliográfiai érdekű társadalmi jelenségek problémásításához, ill. szabványosítási problémák realista megoldásához. Pl. annak az itt nem tárgyalandó kérdésnek a megvilágítására, helyes-e a törekvés, amely – bár esetleg kisebb, vagy nagyobb teljességű, de – azonos szerkezetű (mondjuk, az LC MARC sémáját követő) rekordokból óhajtja építeni a legkülönbözőbb könyvtárak legkülönbözőbb típusú katalógusait. Hadd ragadjak ki néhányat a könyvtártípusonként tagolt adatok közül. Kik látták el legtöbb „igenlő” jelöléssel a bibliográfiai adatai szerint ismert, meghatározott kiadásra vonatkozó keresés típusát? A szakegyetemi könyvtárosok: 62,5 %-ban. Igen